

VIETINIS KOMPONENTAS
LIETUVOS TOTORIŲ
SOCIOKULTŪRINĖS
TAPATYBĖS KONSTRUKCIJOSE
(ISTORIOGRAFINIS
ASPEKTAS) © *Tamara Bairišauskaitė*

ĮVADAS

Geopolitiniai XX a. pokyčiai buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) totorius suskaldė į tris kiekybiniu požiūriu netolygias bendruomenes, gyvuojančias Baltarusijoje, Lenkijoje ir Lietuvoje. Asimiliaciniai procesai sujaukė jų etninį / tautinį ir politinį tapatumą: šiandien galima kalbėti apie totorių-baltarusių, totorių-lenkų, totorių-lietuvių, paveiktą dominuojančių tautų kalbų, kultūrų ir nacionalinių bei nacionalistinių ideologijų. Visas tris bendruomenes sieja bendra istorinė tradicija ir suvokimas antropologinio, religinio bei kultūrinio kitoniškumo, suteikuso pagrindą dabartiniam bendruomenių atgimimui ir tautinės mažumos statuso įtvirtinimui.

Buvusios LDK totorius, kaip istorinį paveldą, savinasi dabartinės istoriografijos, atitinkamai vadinančios juos Baltarusijos, Baltarusijos-Lietuvos, Lenkijos, Lietuvos-Lenkijos ir Lietuvos totoriais, tokiu būdu „savo“ totoriaus apibrėžimui suteikiamos skirtingos konotacijos. Istoriografinis kontekstas, nepriklausomai nuo dalybų subjekto, susiklostė vertinant šios bendruomenės fenomeną iš dviejų pozicijų. Pirmą poziciją grindžiama pabrėžtinai akcentuojamu totorių atskirumu, „nekonfliktiniu kitoniškumu“, „musulmoniškumu“, „rytietiškumu“ ir kitais apibūdinimais, kurie rodo, kad LDK visuomenės modelyje totoriai egzistavo kaip svetimas, bet toleruotinas ir toleruojamas šios visuomenės subjektas. Būtent per atskirumo suvokimą formavosi totorių savivoka ir etnokonfesinė tapatybė. Antroje pozicijoje vyrauja vietinis komponentas, kuris vaidina svarbų vaidmenį formuojantis sociokultūrinei tapatybei, kurią sudaro daug elementų, nelygu kuriam jų suteikiama konstrukcinė reikšmė. Kitaip tariant, aktualizuojamas klausimas, kokius identifikacijos požymius totoriai įgijo susidūrę su LDK civilizacija, kurie iš jų ir dėl ko tapo totorių atpažinimo bei pripažinimo ženklais LDK visuomenei ir jos tradicijų paveldėtojams. Atsižvelgiant į tai, kad tie patys dėmenys (pvz., luomiškumas, santykis su valstybe ir jos teise, valdžia, religija, kultūros produktų gamyba) taip pat dalyvauja formuojant kitų LDK visuomenės grupių sociokultūrinę tapatybę, LDK paveldo „dalybose“ svarbi tampa problema, kuriai buvusios LDK daliai (te-

ritoriniu, tautiniu, socialiniu, kultūriniu požiūriu) priklauso integracijai ar asimiliacijai pasidavusių totorių sociokultūrinė tapatybė.

Ši problema straipsnyje sprendžiama pasitelkus Baltarusijos, Lenkijos, Lietuvos ir Rusijos istoriografijų refleksijas, kuriose akcentuojamas būtent vietinis komponentas, suteikiantis totoriams atpažinimo požymius. Totorių skiriamieji orientaliniai bruožai šioje vietoje vaidina marginalinį vaidmenį. Keliama hipotezė, kad istoriografija itin aktyviai konstravo totoriaus bajoro, kario ir raštininko tapatybes, kurios darė ir daro įtaką sąmonei visuomenių, dalyvaujančių LDK paveldo „dalybose“.

BAJORO TAPATYBĖS KONSTRUKCIJA

Bajoro tapatybės konstravimas istoriografinėse koncepcijose tapo kertine problema, neatsiejama nuo totorių socialinės integracijos į LDK visuomenę naudojant vietinius konstrukcijos elementus. Ji kur kas labiau, negu bet kuri kita tapatybės išraiška, sukėlė bangą karštų diskusijų, tačiau iki šiol neišsprendė klausimo, ar LDK totoriai iš tikrųjų buvo bajorai. Ieškant atsakymo į klausimą, kokią vietą totoriai užėmė LDK visuomenėje, didžiausia įtampa susidarė tiriant segmentą, kurį galima apibūdinti kaip kovos už aukštesnes pozicijas lauką, kuriame susidūrė besiformuojančio LDK bajorų sluoksnio ir į jo formavimosi laikotarpį pataikiusių totorių interesai.

Itin daug neaiškumų kilo ieškant argumentų totorių socialinio (luominio) ir teisinio statuso apibrėžimui. Klausimo istoriografijai būdingas bendras teiginys, kad jų padėtis LDK priklausė nuo santykių su valdovu, kurių pagrindą sudarė žemės skyrimas, siejamas su pareiga eiti karo tarnybą ir ginti valstybę nuo priešo. Tai kuo puikiausiai atliepė E. Gudavičiaus suformuluotą „leninę sutartį tarp valdovo ir bajoro“¹, taigi, suponavo prielaidą, kad totoriai galėjo virsti grupe su bajorų teisėmis ir prievolėmis. Tiek istoriografijoje, tiek dabartinių bendruomenių narių sąmonėje nė kiek netrukdė formuoti totoriaus-bajoro įvaizdį ir tai, kad totoriai, kurių pagrindinė paskirtis ir susitarimo su valdovu sąlyga mainais už galimybę atsikraustyti į Lietuvą buvo karo tarnyba, lėmusi jų socialinės ir teisinės integracijos modelį, socialiniu požiūriu *a priori* nebuvo lygūs. Be to, LDK jie stebėtinai greitai diferencijavosi ir nutraukė ryšius su žeme (taigi ir karo tarnyba), o jų legitimavimą lydėjo apribojimai, taikyti ne krikščionims.

Totorių suskirstymą į *kilminguosius* – kunigaikščius, murzas ir ulonus, t. y. buvusią Aukso Ordos diduomenę – ir *paprastus* totorius (čia numanomas Ordos soci-

¹ Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. I tomas. Vilnius, 1999, p. 421–420.

alinių santykių perkėlimas į Lietuvos kontekstą) siūlė bene ankstyviausia totorių klasifikacija Antano Muchlinskio paskaitoje Sankt Peterburgo universiteto studentams ir profesūrai XIX a. viduryje. Be to, jis pastebėjo, kad tarp totorių buvo kazokų, atlikusių kurjerių paslaugas, buvo bežemių, kurie vertėsi vežikavimu, amatais ir prekyba, jis taip pat nematė skirtumo tarp miestuose gyvenusių totorių ir kitų miestiečių².

Laisvių, teisių ir prievolių kriterijų taikymas istoriografijoje ilgam įtvirtino tokią totorių skirstymą: a) tik didžiajam kunigaikščiui pavaldūs totoriai, kurie mainais už suteiktą žemę pristatydavo kaip reikiant apginkluotą raitininką; b) totoriai-kazokai, gavusieji nedidelius žemės sklypus, paprastai kaimuose arba bajorkaimiuose. Kazokai atliko karo, kurjerių, pašto, policijos, sargybos ir kitas prievoles, tiesė tiltus ir taisė kelius. Nuo jų nedaug skyrėsi privačių valdų totoriai, bet jie pakluso didikams ir dėl to buvo išskiriami į atskirą grupę. Galiausiai – miestuose gyvenę totoriai, atitrūkę nuo vasalo-siuzereno santykių, besiverčią amatais, daržininkyste, prekyba bei kitais naudingais užsiėmimais ir mokėję totorių pagalvę³. Bendro socialinės diferenciacijos vaizdo praktiškai nepakeitė Jaceko Sobczako bandymas išskirti totorius, XVII a. pabaigoje apgyvendintus karališkose ekonomijose ir mokėjusius kvartos bei hibernos mokesčius⁴. Kitų autorių siūloma totorių socialinė klasifikacija arba rėmėsi šaltinių terminais, arba akcentavo priklausymo siuzerenui kriterijų, tačiau visais atvejais už klasifikacijos ribų liko grupės, kurias suformavo socialinės degradacijos procesai⁵. Į tai atkreipė dėmesį Andrzej Zakrzewski, pateikęs totorių diferenciacijos schemą, kurioje sudėliojo visas grupes, aptinkamas XVI–XVIII a. šaltiniuose, bet pabrėžė, kad schema yra statiška, totorių socialinė struktūra kito, o kai kurių grupių istorikai apskritai nepastebėjo, taigi, istoriogra-

² *Мухлинский А.* Исследование о состоянии и происхождении литовских татар. Санкт-Петербург, 1857, с. 23–27.

³ Šią klasifikaciją siūlė Stanislovas Kričinskis (*Kryczyński S.* Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // *Rocznik Tatarski*. T. III. Warszawa, 1938, wydanie II. Gdańsk, 2000, s. 16–17). Nuo jos istorikai abstrahavosi net iki XX a. 9 dešimtmečio pabaigos.

⁴ *Sobczak J.* Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. 39, 1987, zes. 1, s. 42; *Sobczak J.* Walka Tatarów w królewskich przemyślach o uznanie ich praw // *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie* (druga połowa XVII–pierwsza XVIII w.). Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, s. 70–90.

⁵ Dėl istorinių darbų šia tema gausos minėtinos tik monografijos: *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986; *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa, 1989; *Думін С. У., Канапаўкі І. Б.* Беларускія татары. Мінусла і сучаснасьць. Мінск, 1993; *Канапаўкі І. Б., Смолік А. І.* Гісторыя і культура беларускіх татар. Мінск, 2000; *Гришин Я.* Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды), Казань, 1995. Tiesa, istorikai, paskelbę 1631 m. J. Kierdėjaus revizijos medžiagą, pastebėjo, kad tarp totorių būta nedidelės keliuočių, šarvuočių ir valstiečių grupės. *Borawski P., Sienkiewicz W., Wasilewski T.* Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumaryusz i wypisy // *Acta Baltico-Slavica*. XX, 1989, s. 65.

fijoje jos nefigūruoja. Jis suskirstė totorius pagal socialinį, teisinį ir ekonominį kriterijus. Pirmą grupę sudarė atliekantys karo tarnybą: a) didžiojo kunigaikščio arba valdovo totoriai – caraičiai, kunigaikščiai, ulonai, murzos ir kazokai; b) didikų valdų totoriai žemionys; c) karališkųjų ekonomijų totoriai. Antrą grupę sudarė paprastieji totoriai: a) laisvieji šeimynykščiai; b) valkiniai valstiečiai ir c) karališkųjų bei privačių miestų gyventojai. Trečia grupė galėtų vadintis pereinamoji, nes ją sudarė nelaisvieji šeimynykščiai, kurie labai greitai transformavosi į dvaro tarnus arba baudžiauninkus⁶. Šiaip ar taip, nepaisant klasifikacijų niuansų, totorių socialinio statuso problema buvo sprendžiama LDK visuomenės integralumo požiūriu, atsižvelgiant į tai, kad ši visuomenė išlydė buvusią Aukso Ordos diduomenę, jos palydą ir eilinius karius.

Bendro vaizdo ir integracijos tendencijų nekeitė tai, kad totorių diasporoje kurį laiką funkcionavo elitinis sluoksnis, atskilęs nuo Aukso Ordos diduomenės, o Lietuvoje pagal aukščiau pateiktą klasifikaciją priklausęs didžiojo kunigaikščio totorių kategorijai. Tačiau rusų istorikui Stanislavui Duminui tai svarus socialinės recepcijos įrodymas (feodas visur feodas). Jis nustatė, kad XV a. pabaigoje, matyt, kaip įkaltai, Lietuvoje pasilikdavo čingizidai; nuo kitų totorių juos skyrė socialinė ir turtinė padėtis. Iki XV a. vidurio Perekopo caraičiui Sichdochmanui ir jo palikuonims netoli Žemių priklausė Mardosavo dvaras ir 80 valstiečių tarnybų. Iš šios valdos jie pristatė iki 30 raitininkų. *Sichdochmaną* istorikas tapatina su Didžiosios Ordos chanu Seid Achmedu, pralaimėjusiu kovą dėl valdžios Kryme ir radusiu prieglobstį Lietuvoje. Šaltiniai mini du caraičius iš Užvolgio chano Šeich Achmedo giminės, kurie buvo Lietuvoje įsikūrusių Ostrinos (valda Lydos pavieta) ir Punios (valda Trakų pavieta) caraičių gimininių pradininkai. Ostrinos caraičių giminė išnyko XVI a. pabaigoje, Punios – XVII a. pabaigoje arba XVIII a. pradžioje. Caraičiai priklausė didžiojo kunigaikščio dvarui, gavo išlaikymą ir turėjo kai kurių privilegijų, pavyzdžiui, statė nuosavus karius ir tiesiogiai pakluso etmonui, bet ne totorių vėliavininkui. Ostrinos caraitis Aziubek-soltanas turėjo asmeninę privilegiją nagrinėti ginčus tarp vietinių totorių ir liudyti jų kilmę. Tačiau totorių caraičių teisės (pvz., apribota teisė disponuoti žemės nuosavybe) nesiskyrė nuo tarnybinių totorių teisių, jie neužėmė svarbesnės vietos tarp vietinių feodalų, jų palikuonys smulkėjo ir neteko buvusių privilegijų⁷. Taigi totorių caraičiai bajorų tapatybės konstrukcijoje savarankiško vaidmens nevaidino.

⁶ Zakrzewski A. B. Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII wieku. Próba nowego ujęcia // *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowoschodniej* ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej. Warszawa, 2002, s. 127–128.

⁷ Думин С. В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР*. Москва, 1989, с. 107–113.

Problemiška grupė, kurios integralus statusas turėtų atrodyti aiškus (čia turėjo suveikti kilmės recepcijos principas), tačiau vis dar kelia diskusijas – tai totorių giminės, Lietuvoje naudojusios iš Aukso Ordos atsineštus titulus: ulonų, seitų, murzų, ir itin plačiai – kunigaikščių. S. Duminas mėgino nustatyti, kokią vietą kilminė ir tarnybinė Ordos diduomenė užėmė tarp didžiojo kunigaikščio totorių, taip pat jos vietą LDK feodalų hierarchijoje. Jis padarė išvadą, kad valdovas tituluotų gimininių atstovams suteikė karinę ir administracinę valdžią totorių bendruomenėje. Jiems pakluso totorių vėliavos, kurios sudarė ne tik karinį, bet ir administracinį vienetą. S. Duminas net išskyrė juos į atskirą sluoksnį ir pavadino Lietuvos totorių aristokratija, taip įnešdamas painiavos į analitinių kategorijų naudojimą. Pasak S. Dumino, šiam sluoksniui priklausė daugiau žemės nei kitiems totoriams, iš šio sluoksnio buvo skiriami totorių vėliavininkai ir maršalai. Iš tikrųjų tai buvo tik keletas giminių (labiausiai žinomos Ulonų Asančiukovičių, Naimanų Piotrovičių ir Kadyševičių) – jų išskirtinį statusą S. Duminas aiškino kurį laiką išlaikytais ryšiais su chanatais, buvusiomis giminių teisėmis pretenduoti į protėvių ulsų valdymą⁸. Aišku, Ordos, chanatų diduomenės palaikymas galėjo būti dalis Rytų politikos. Neatsitiktinai XV a. 8 dešimtmetyje – XVI a. pirmojoje pusėje totorių kunigaikščių paslaugomis naudojosi diplomatinės pasiuntinybės į Krymą ir Didžiąją (Užvolgio) Ordą. Pvz., Lietuvos diplomatinėms tarnyboms vertėjus teikė Timirčiniai ir Bairaišai⁹.

Vis dėlto verčia suabejoti S. Dumino teiginys, kad iki XVI a. pirmosios pusės „Lietuvoje kai kurių totorių šeimų kunigaikščio titulas buvo lygus analogiškam lietuvių-rusų kunigaikščio titului...“ ir kad „Lietuvos valdžia visiškai oficialiai pripažino totorių titulus, o priklausymas garsioms Ordos giminėms sudarė pakankamą pagrindą tam, kad Lietuvoje jos priklausytų visuomenės aristokratų viršūnei“¹⁰. Beje, pats autorius pastebi, kad atsineštiniai titulai prarado buvusią reikšmę, kunigaikščio titulą ėmė savintis asmeniškai išsitarnavę asmenys¹¹, o ulonų ir murzų titulai ilgainiui virto pavardės dalimi. Totorių problematikos ištirimo lygis taip pat rodo, kad jokia tituluota totorių giminė nei socialiniu, nei teisiniu požiūriu nesuartėjo su vietiniais privilegijuotųjų sluoksniais.

Taigi, atrodo, Aukso Ordos arba chanatų diduomenei galimai priklausiusios tituluotos giminės, kaip ir totorių caraičiai, prie bajorų tapatybės konstravimo pri-

⁸ Думин С. В. Татарские князья в Великом княжестве Литовском // Acta Baltico-Slavica. XX, 1989, c. 7–49.

⁹ Banionis E. Totoriai ir LDK pasiuntinių tarnyba // Banionis E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius, 1998, p. 241–236.

¹⁰ Думин С. В. Татарские князья в Великом княжестве Литовском // Acta Baltico-Slavica. XX, 1989, c. 26.

¹¹ Ten pat, p. 27–28.

sidėjo efemerškais titulais, atlikusiais socialinio žymens vaidmenį, kartais turėjusiais praktinės reikšmės siekiant aukštesnių pareigų pačioje bendruomenėje, bet ne itin naudingais už bendruomenės ribų. Kita vertus, atsineštiniai titulai savaip pasitarnavo suteikiant totoriams socialinį statusą vietiniame kontekste. Galima daryti prielaidą, kad totorių titulai palengvino LDK teisės kodifikuotojų darbą, kai legitimuojant šią svetimą grupę buvo atsižvelgiama į jos viduje susidariusius skirtumus.

III Lietuvos Statutas (1588), galutinai įtvirtinęs totorių teises ir privilegijas, juos minėjo atskirai nuo krikščionių ir dalyjo į dvi grupes: a) kilminius totorius (*Tatarzy narodu zacnego*) – kunigaikščius, murzas ulonus; b) laisvus žmones, kurie negali naudotis bajorų teisėmis. Kitame straipsnyje minėjo totorius, kurie atlieka karo tarnybą už suteiktą žemę, naudojasi kai kuriomis privilegijomis, bet taip pat turi apribojimų teismų procese. Kitiems totoriams Statutas nenumatė jokių specialių teisių arba prievolių, nors miestuose gyvenantys totoriai mokėjo pagalbę¹². Tai, kad totoriams nebuvo taikomos bajorų privilegijos, rodė Statuto straipsniai, draudžiantys totoriams užimti pareigas, į kurias skyrė karalius, samdyti žindyves ir tarnus krikščionis. Teisinės ribos tarp bajorų ir didžiojo kunigaikščio totorių ne-sibaigė ties laisvių ir prievolių paskirstymu. Kiekvienas LDK bajoras buvo valstybininkas ir politiškai aktyvus¹³. Totoriai musulmonai nepateko į šį galios lauką, nedalyvavo seimeliuose, nekalbant apie seimus, negalėjo užimti nei centrinių nei vietinių pareigų. Jie nedalyvavo politiniame ir visuomeniniame LDK gyvenime, kuris buvo atviras net bežemiui bajorui, o tai reiškė, kad reikšmingiausias visuomenės sluoksnis, nepripažino totorių sau lygiais.

Kitas dalykas – tarnybinių totorių siekis prilygti bajorams socialiniu, bet ne politiniu požiūriu, taip pat gana sėkmingas bandymas panaudoti tarnybos – valstybės gynimo veiksnį, kaip svariausią argumentą į teisę naudotis bajorų privilegijomis. Todėl vietiniai bajorai dažnai protestavo, reikalaudami apskritai neleisti totoriams naudotis privilegijomis, griežtai laikytis Statuto normų, uždrausti totoriams perduoti jiems skirtą žemę (vadinamą *tatarszczyzna*) ir įsigyti bajorų valdas, ką darė totoriai, iš esmės apeidami įstatymus. XVII a. pirmosios pusės seimelių instrukcijos labai aiškiai rodo, kad totoriai laikomi svetima grupe, kuri nepagrįstai savinasi teisę priklausyti aukščiausiam sluoksniui. Antai 1611 m. Ašmenos seimelis piktinosi, kad totoriai, „nebūdami lygūs bajorams, naudojasi bajorų laisvėmis“¹⁴.

¹² III Lietuvos Statuto straipsnių ir XVII a. pirmosios pusės seimų konstitucijų, liečiančių totorius, interpretaciją žr.: Wisner H. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. // *Czasy Nowożytnie*. T. 10. Toruń, 2001, s. 79–88.

¹³ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 292–293.

¹⁴ Wisner H. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. // *Czasy Nowożytnie*. T. 10. Toruń, 2001, s. 85.

Totorių bajorų tapatybė, kaip sociokultūrinė ir istoriografinė konstrukcija, kurios autoriais su tam tikromis išlygomis laikytini A. Muchlinskis ir S. Kričinskis, suabejojo lenkų teisės istorikas Jacekas Sobczakas, 1984 m. paskelbęs monografiją apie LDK totorių teisinę padėtį¹⁵. Jis atkreipė dėmesį į esminį momentą: totorių karo tarnyba, šioje konstrukcijoje suvaidinusi pagrindinį vaidmenį, nuo bajorų karo tarnybos skyrėsi tuo, kad susiformavus bajorų luomui, ji virto asmenine bajorų pareiga, nepriklausomai nuo to, ar jie disponavo žeme. O totorių karo tarnyba kaip buvo susijusi *tik su žeme* (minėtąja *tatarszczizna*), tokia ji ir liko: mat totorių žemę įsigijęs asmuo kartu su ja turėjo perimti ir karo tarnybos prievolę. Palyginęs tarnybinių bajorų ir totorių santykius su žeme, išnagrinėjęs teisės ir nuosavybės pokyčius, teismo proceso apribojimus, taikytus totoriams, taip pat bajorų bei totorių *žaizdinės* ir *galvinės* skirtumus, J. Sobczakas padarė išvadą, kad vykstant bajorų luomo formavimosi ir konsolidacijos procesui totoriams nepavyko patekti į šio luomo sudėtį¹⁶.

J. Sobczako teiginiai sukėlė diskusiją, kurioje prasminė šaltinių interpretacija, operavimas tomis pačiomis kategorijomis kūrė skirtingus įsivaizdavimus apie totorių bajorišką tapatybę. Totoriai tampa bajorais Piotro Borawskio interpretacijoje, kai atsižvelgiama į teisinius bei socialinius veiksnius, pasitelkiami šaltinių terminai, nors atvira lieka jų turinio problema. Jam LDK totorių bajorystę rodo jų teisinė ir ekonominė padėtis, kuri buvo geresnė už tarnybinių bajorų (keliuočių ir šarvuotųjų), su kuriais J. Sobczakas lygino totorius, padėtį. Totorių pranašumą jis matė didesnėje galimybėje disponuoti žeme – ją perduoti paveldėjimo būdu, tuo tarpu kai tarnybiniai bajorai iki 1566 m. Brastos seimo, jų žemės nuosavybę suliginusio su private nuosavybe, ją valdė tik iki gyvos galvos. Išskirtinę totorių padėtį turėjo rodyti didžiojo kunigaikščio taikyta praktika, kai didikams skyrė žemę kartu su tarnybiniais bajorais, bet niekada – su totoriais. Tiesa, P. Borawskis sutinka, kad formuojantis bajorų luomui totoriai XVI–XVIII a. teisiniu požiūriu gerokai atsiliko nuo bajorų. Tačiau neišnyko pagrindiniai kriterijai, kurie leidžia LDK totorius laikyti bajorais: tai jų tarnyba už žemę, priklausymas pavietų teismams ir padūmės mokestis, kurį mokėjo bajorai. Kai kurių šaltinių apibrėžimai, taikomi didžiojo kunigaikščio totoriams – kilmingas, kilnus (*urodzony, szlachetny*) – leido jam daryti išvadą, kad, nepaisant galiojusių teisės normų, visuomenės sąmonėje funkcionavo dualistinis bajoro įvaizdis: lietuvių ir lenkų bajorai ir bajorai totoriai, o šis dualiz-

¹⁵ Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984.

¹⁶ Ten pat, s. 80–97; Sobczak J. Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego? // Przegląd Historyczny. T. LXXVII, zes. 3, 1986, s. 467–480.

mas pabrėžė tik tikybos skirtumus¹⁷. Panašiai mąsto S. Duminas, kuris polemikoje su J. Sobczaku kaip stipriausią argumentą panaudojo totorių teisę į baudžiauninkus (juos gaudavo kartu su žeme), vietinių teismų išvadas, kai jie, remdamiesi iš Ordos ir chanatų pateiktais įrodymais, pripažino totorių giminių kilmingumą, taip pat Žygimanto Augusto 1561 ir 1568 m. privilegijas bei 1566 m. išlygą (*varunok*), o tai atspindėjo valdžios požiūrį į valdinius totorius, kai jie pareikalavo panaikinti juos diskriminuojančius Pirmojo ir Antrojo Lietuvos statutų straipsnius. Anot S. Dumino, 1568 m. privilegijos formuluotė „*Маяють они во всем радити се и справовати в справах своих заровно с ыньшими обывател[ь] ми панства н[а]шого Великого князтва Литовьского стану шляхетского...*“ (Jie turi tvarkytis ir teistis teismuose lygiai taip pat, kaip kiti mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos bajorų luomo gyventojai) ištrynė ribą tarp didžiojo kunigaikščio totorių ir bajorų¹⁸.

Totorių bajoriškumo problemą atsargiai sprendžia A. B. Zakrzewskis, atkreipęs dėmesį į prieštaravimus tarp galiojusių teisės normų, gyvenimo praktikos ir totorių savivokos, kuri XVI–XVIII a. ženkliai prisidėjo prie bajoro tapatybės konstravimo. Jis teigia, kad formaliosios teisės požiūriu totoriai sudarė specifinę grupę. Jos aukščiausiojo sluoksnio socialinis statusas suartino ją su bajorais, tačiau šis sluoksnis neturėjo politinių teisių. Totoriai stovėjo arti bajorų jau vien dėl to, jog kasdieniame gyvenime nebuvo paisoma jų civilinės teisės apribojimų, pvz.: draudimo laisvai disponuoti žeme, įsigyti baudžiauninkus krikščionis, išskyrus atvejus, kai juos gaudavo kartu su žeme, vesti krikščiones, ribojamos teisės liudyti teismuose ir pan. Gana stiprų poveikį totoriaus-bajoro tapatybės konstravimui darė LDK visuomenė, kuri, išskyrus atvejus, kai jos nuomonę formavo antagonistiniai momentai, buvo linkusi atlaidžiai vertinti totorių reikalavimus juos laikyti bajorais, net pripažinti jų elitinę kilmę, tiesa, šiuo atveju pasiduodama totorių spaudimui (čia turimos galvoje teismų bylos dėl garbės įžeidimo, kai totoriams buvo primetama

17 *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986, s. 90, 92; *Borawski P.* Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // *Lituanico-Slavica Poznanensia. Studia Historica*. T. II, 1987, s. 187–212; *Borawski P.* O przynależności Tatarów hospodarskich do stanu szlacheckiego // *Przegląd Historyczny*. T. 79, 1988, zesz. 2, s. 345–358. P. Borawskio koncepcijai pritaria Deimantas Karvelis, tyrinėjęs totorių padėtį Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI–XVII a. Jo manymu, „XVII a. šaltiniai liudija, jod abi [totorių keliučių ir totorių žemiūnių] grupės buvo vietinės bajorijos dalis“ ir „distancija tarp totorių bajorų bei lenkų ir lietuvių bajorų nebuvo didelė“. Žr. *Karvelis D.* Rytietiškos mažumos Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje–XVII a. viduryje // *Lokalsios bendrijos tarpdalykinis požiūris: straipsnių rinkinys / Sudarytojai: Aivas Ragauskas, Vladas Senkus, Tadas Tamošiūnas*. Vilnius, 2004, p. 41–42.

18 *Dumin S. W.* Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII w. // *Roczniki Historyczne*. Rocznik LVII–1991, s. 147–163; S. Dumino pozicijai pritaria baltarusių istorikai: *Думін С. У., Канапаўкі І. Б.* Беларускія татары. Мінусь і сучаснасьць. Мінск, 1993, с. 25–30; *Канапаўкі І. Б., Смолік А. І.* Гісторыя і культура беларускіх татар. Мінск, 2000, с. 38–41.

„prasta kilmė“ ir kaip kontrargumentas naudojami asmens kilmingumo įrodymai, gaunami iš Aukso Ordos ir chanatų)¹⁹.

Tai, kad LDK visuomenės sąmonėje funkcionavo totoriaus bajoro tapatybė, kuriai, tiesa, buvo suteikiama neigiama konotacija, rodo XVII a. antitotoriško, antimusulmoniško pamfletų (beje, vienintelio LDK rašties kūrinio, skirto specialiai Lietuvos totoriams) populiarumas. Jo autorius Petras Čiževskis itin kritiškai vertino nepagrįstas totorių pastangas „savintis“ bajorystę ir jos simbolinius atributus (herbus, titulus, prabangą), kaip sociokultūrinio atpažinimo ženklus²⁰.

Totorių socialinio statuso klausimas tapo aktualus, kai po Abiejų Tautų Respublikos trečiojo padalijimo (1795 m.) buvo paskelbtas bajorų luomo patikrinimas. XIX a. bajoriško tapatumo problemą totoriams teko spręsti praktiškai. Taip atsirado teisinis paradoksas, kai totorių faktinis ar menamas socialinis statusas buvusioje LDK atitiko Rusijos imperijos bajorystės kriterijus, taigi bajoro tapatumas buvo konstruojamas dviejų skirtingų teisinių sistemų sandūroje. Sėkmingą totorių dalyvavimą vietinio bajorų luomo legitimacijos procese galima laikyti paskutiniu bajoro tapatybės konstravimo etapu, kai ištisos totorių giminės įsitvirtino bajorų luome, nors jų faktinė padėtis rodė socialinę degradaciją.

Tai kad imperijos valdžia sutiko svarstyti totorių bajorystės klausimą, lėmė trys esminiai dalykai: 1) valdžios siekis suderinti Lietuvos ir Rusijos teisės normas (bet tai buvo bendras imperijos socialinės politikos principas, o jos rezultatai priklausė nuo valdžios požiūrio į konkrečią naujų valdinių grupę); 2) totorių elito (žemės savininkų ir aukštų karininkų) aktyvūs veiksmai visais atvejais, kai kilo pavojus netekti socialinių privilegijų; 3) akivaizdus valdžios palankumas totoriams už jų lojalumą.

Tai, kas įvyko buvusios LDK totorių atveju, neturi analogų: tipologiškai ginčytino ir stipriai diferencijuoto statuso gyventojų grupei buvo pripažinta „buvusi lenkiška bajorystė“ bei suteikta teisė į rusišką bajorystę. Formaliu požiūriu įstatymai reikalavo, kad visos totorių giminės legitimuotųsi atskirai ir nebuvo kalbos apie kolektyvinę bajorystės pripažinimą, tačiau įstatymai totoriams buvo tokie pa-

¹⁹ Zakrzewski A. B. Czy Tatarzy rzeczywiście nie byli szlachtą? // Przegląd Historyczny. T. LXXIX, 1986, zes. 3, s. 573–580. Tos pačios koncepcijos A. Zakrzewskis laikosi ir kituose darbuose: Zakrzewski A. B. Islam między Wschodem a Zachodem: Tatarzy w Wielkim Księstwie Litewskim, XVI–XVIII w. // Mikulski K., Zielińska-Nowicka A. (red.) Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Toruń, 2005, s. 203–215; Zakrzewski A. B. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – państwem Tatarów? // Ciesielski T., Filipczak-Kocur A. (red.) Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek. Warszawa–Opole, 2008, s. 224–230.

²⁰ Šiaučiušaitė-Verbickienė J. „Kuris iš jų geresnis: žydas, totorius ar čigonas?“ Petro Czyżewskio žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos totorių kasdienybę // Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai. Vilnius, 2008, p. 215–222.

lankūs, kad už bajorų luomo ribų liko tik pavieniai asmenys. Totorių taip pat nepalietė Vakarų gubernijų bajorams XIX a. 4–7 dešimtmečiuose taikyti apribojimai ir smulkiųjų bajorų deklasacija. Įsitvirtinimas bajorų luome atvėrė totoriams kelią į valstybės tarnybą, suteikė tam tikras pilietines teises, pirmiausia, teisę dalyvauti bajorų seimeliuose ir būti renkamiems į bajorų savivaldos administraciją bei teisę jų pareigoms²¹. Iggiję kilminių (sic!) bajorų statusą totoriai įteisino giminių herbus, kuriuos suformavo iš buvusių giminų tamgų, iki XIX a. naudotų asmeniniuose antspauduose arba perėmė juos iš lietuvių-lenkų bajorų ir šiek tiek modifikavo²².

KARIO TAPATYBĖS KONSTRUKCIJA

Kario tapatybės konstrukcija totorių atveju iš esmės yra sinergetiška bajoro tapatybei. LDK laikų karys – tai bajoras, krašto gynėjas, t. y. riteris. Neatsitiktinai totorių vizualizacija dar nuo ankstyvųjų naujųjų laikų susieta su kario atvaizdu²³, nors vizualinis sprendimas, atsižvelgiant į pagrindinę totorių užduotį raitam joti į karą, negalėjo būti kitoks.

Tačiau istoriografiniu požiūriu kario tapatybės konstrukcija buvo gana sudėtinga, nes reikėjo atsakyti į kelis klausimus: savas ar svetimas buvo totorius karys, kada ir kaip kario profesiją pradėta suvokti kaip savarankišką vertybę, kaip totorius buvo susietas su jį adaptavusios valstybės gynėjo funkcija, kaip jautėsi, gindamas valstybę, kuri kartais virsdavo jo gimtosios valstybės priešu?

Pirmas klausimas istoriografijoje sprendžiamas labiau pabrėžiant totorių karių skirtumus, nei panašumą su tas pačias funkcijas atlikusiais bajorais. Labiau siai pastebimas totorių ne-integralumas LDK karinėje organizacijoje. Nors totoriai, kalbant apie XV–XVI a. situaciją, panašiai kaip atskirų apylinkių ir „laukų“ būriai stoji į kariuomenę ir telkėsi į vėliavas, kurios bajorams reiškė karinę apygardą,

²¹ Apie totorių bajorystės problemą XIX a. plačiau žr.: *Bairišauskaitė T.* Lietuvos totoriai XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 19–71. Pagrindinės autorės išvados nesutampa su S. Dumino teiginiais. Jis supaprastina totorių bajorystės pripažinimo klausimą, laikydamas, kad imperijos valdžia pripažino „visą totorių tautą“ lygiaverte lenkų bajorų dalimi. Žr.: *Dumin S. W.* Szlachta tatarska na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1795–1999 // *Europa nie prowincjonalna=Non provincial Europe. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie prowincje III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772–1999)*. Warszawa–Londyn, 1999, s. 540.

²² Apie totorių herbus išsamiausiai: *Dumin S.* Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gdańsk, 1999.

²³ Pvz., 1654 m. Biržų kunigaikštystės žemėlapiu legendoje šalia valstiečių, miestiečių ir karių pavaizduotas raitas totorius, apsiginklavęs lanku ir strėlėmis: *Karvelis D.* Rytietiškos mažumos Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje–XVII a. viduryje // *Lokalijs bendrijos tarpdalykinis požiūris: straipsnių rinkinys / Sudarytojai: Aivas Ragauskas, Vladas Senkus, Tadas Tamošiūnas*. Vilnius, 2004, p. 41.

o totoriams – karinį-teritorinį-administracinį-mokestinį vienetą, apimantį taip pat civilius gyventojus. Totorių vėliavos nebuvo pašauktinių kariuomenės integralioji dalis. Jų vėliavos egzistavo šalia pavietų karinės organizacijos ir privačių vėliavų, o tai suponuoja prielaidą, kad į totorius žiūrėta kaip į svetimšalius, kuriuos buvo patogu valdyti, suteikiant jų vėliavininkams ne laikinąją karinę organizacinę, bet nuolatinę administracinę funkciją. Totorių vėliavininkai buvo skiriami iki gyvos galvos, maža to – ši pareigybė kartais buvo paveldima. Tik XVII a. antrojoje pusėje totorių vėliavininkais skiriami rotmistrai arba kareiviai, t. y. karjeros galimybė buvo susieta su asmeniniais nuopelnais²⁴.

Visa tai vertė istorikus ieškoti įmanomai racionalų paaiškinimą, ko siekta išskiriant totorių karinį vienetą. Ilgą laiką vyravo nuomonė, kad valdovui reikėjo mobilios kariaunos, kurią reikalui esant buvo galima skubiai panaudoti nelaukiant, kada susirinks bajorų formuotės, patikėti jai LDK pietinių sienų sargybą²⁵, kitoje versijoje – kryžiuočių pasienį²⁶. Šią nuomonę keitė prielaida, kad tokiu būdu siekta suteikti organizuotą formą totorių diasporai, sureguliuoti totorių karo tarnybos principus ir totorių vėliavas tiesiogiai susieti su valdovo asmeniu²⁷. Ir nė sykiu nekilo mintis apie sąmoningą nekrikščionių izoliaciją nuo krikščionių, nors atrodo akivaizdu, kad ekstremalioomis karo sąlygomis skirtingi buitiniai įpročiai ir papročiai galėjo sukelti nepageidaujamą įtampą.

Tuomet kyla klausimas: jeigu totorių vėliava atliko daug funkcijų ir apėmė karius bei civilius gyventojus, ar ji laikytina „riterių korporacinio vieneto simboliu“²⁸ (tai susiję su kad ir miglotu riterio įvaizdžiu), kaip pavietų bajorų atveju, ar ši organizacinė struktūra suvaidino kokį nors vaidmenį formuojant totoriaus kario tapatybę. Atsakymas į šį klausimą yra komplikotas. Mat istoriografijoje kuriamas vaizdas, kad totorių XV–XVI a. vėliavinėje organizacijoje atsispindėjo jų gentinės-pusiau feodalinės organizacijos principai, kad jų vėliavas sudarė šešios Ordos giminės, atlydėjusios į Lietuvą Ordos diduomenę, turėtą suponuoti prielaidą

²⁴ Apie LDK pavietų pašauktinių kariuomenės organizaciją žr.: *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // *Karo archyvas*. 1992, t. XIII, p. 82–93; apie totorių karinę organizaciją žr.: *Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 49–54; *Borawski P.* Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Acta Baltico-Slavica*. XXII, 1994, s. 67.

²⁵ *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa, 1989, s. 217.

²⁶ *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986, s. 38.

²⁷ *Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 54.

²⁸ *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // *Karo archyvas*. 1992, t. XIII, p. 85.

apie atsineštinę, ir ne tik kario, tapatybę, turėjusią stiprinti atsidūrusiųjų svetimoje aplinkoje bendruomeniškumo, kuriam suteikta vietinė organizacinė forma, jausmą²⁹. Tuo laiku, kai egzistavo totorių vėliavos, kario tapatybės formavimasi galėjo apsunkinti ir tai, kad totoriai ėmė vengti karo tarnybos ir stengėsi atsikratyti žemės, dėl kurios buvo priversti laikytis susitarimo su LDK valdovais. Istorikai pastebėjo, kad dėl „tatarščiznų“ išpardavimo totorių vėliavos XVII a. pirmojoje pusėje ėmė prarasti etninį pobūdį, o tai reiškė, kad mažėjo karo tarnybą atliekančių totorių skaičius. 1631 m. vadinamoji Jono Kierdėjaus revizija, kurios tikslas buvo totorių valdų iliustracija, rodė, kad iš jų žirgų (karių) totorių vėliavoms pristatė tik apie 25 % pačių totorių – likusieji buvo smulkioji šlėkta, įsigijusi totorių žemę³⁰.

Kario tapatybės konstravimui turėjęs trukdyti totorių vėliavų pagalbiniis vaidmuo, jų žema vieta karo organizacijos struktūroje, taip pat XVII a. pradžios seimuose keliama bajorų reikalavimai, kad totoriams apskritai būtų uždrausta formuoti vėliavas, atlikti rotmistrų ir leitenantų funkcijas. 1613 m. vasario mėn. seimas uždraudė krikščionims tarnauti totorių vėliavose³¹. Visa tai rodė, kad bajoriškoji visuomenės dalis totorių karių paprasčiausiai nepageidavo.

Verta prisiminti dar vieną dalyką. LDK pareigybių hierarchijoje totoriams nebuvo skirta jokia kita vieta, išskyrus karinę-administracinę sferą. Reikšmingiausi asmenys diasporoje XVI a. ir XVII a. – tai vėliavininkas, maršalas ir atamanas, kurie kartais dubliavo šias pareigas su raštininko, raštvedžio pareigomis. Tiesa, apie vėliavininko pareigybę žinoma kiek daugiau nei apie dvi pastarąsias. Jis buvo ne tiek karys, kiek vėliavos organizatorius, surenkantis totorius į formuotę ir sudarantis jų sąrašus, taikos metais – administratorius, mokesčių rinkėjas ir teisėjas³². Todėl spėtina, kad ši pareigybė taip pat mažai pasitarnavo konstruojant kario tapatybę.

²⁹ Mintį apie totorių vėliavų gentinį modelį išprovokavo A. Zajączkowski, pastebėjęs, kad totorių vėliavų pavadinimai sutampa su Aukso Ordos ulusų pavadinimais (*Zajączkowski A. Elementy tureckie na ziemiach polskich // Rocznik Tatarski. T. II. Zamość, 1935, s. 199–228*). Šią mintį pasigavo S. Kričinskis (*Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. T. III. Warszawa, 1938, wydanie II: Gdańsk, 2000, s. 51–52; išplėtojo P. Borawski (Borawski P. Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Acta Baltico-Slavica. XII, 1979, s. 133–167; Borawski P. Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego // Acta Baltico-Slavica. XXII, 1994, s. 60) ir sukritikavo J. Sobczakas (Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 55–58)*).

³⁰ *Borawski P., Sienkiewicz W., Wasilewski T. Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumaryusz i wypisy // Acta Baltico-Slavica. XX, 1989, s. 73–74 (apskaičiuota autorės – T. B.)*.

³¹ *Wisner H. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. // Czeszy Nowożytnie. T. 10, Toruń, 2001, s. 81*.

³² *Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984, s. 65–73; Borawski P. Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego // Acta Baltico-Slavica. XXII, 1994, s. 68–69*.

Taigi galima daryti prielaidą, kad nepaisant to, jog istoriografijoje kario tapatybės konstrukcija rėmėsi karo tarnybos idėja, iš tikrųjų ją sudarančių elementų reikėtų ieškoti ne ten, kur reiškėsi siuzereno–vasalo santykiai. Tiek visuomenės, tiek totorių kolektyvinėje sąmonėje kario tapatybė galėjo atsirasti gana vėlai ir būti susijusi su kariuomenės modernėjimu bei profesionalizacija.

Jau pirmoje XVII a. pusėje atsiradus totorių samdinių-algininkų formuotėms ėmė keistis ne tik totorių karinės organizacijos struktūra. Iš prievolinko totorius virto kariu savanoriu, taip įgydamas galimybę susitapatinti su kario profesija nepriklausomai nuo luomo ir turtinės padėties.

Nuo XVII a. antrosios pusės iki XX a. imtinai totorių karinės formuotės gyvavo skirtinguose istoriniuose kontekstuose, tarnaudamos lenkams, lietuviams, rusams, saksams, prancūzams, t.y. totoriai savo paslaugas siūlė kaip kariai profesionalai. Kiekybiniu požiūriu jų formuotės nebuvo gausios. Maža to, formuočių etniškumą palaikė nedidelė dalis pačių totorių, paprastai turėjusių žemesnius karininkų laipsnius (vadinamieji draugai – *towarzysze*) ir šių formuočių vadai totoriai, o eiliniams tarnavo baltarusiai, lenkai, lietuviai, ukrainiečiai³³. Tačiau būtent nuo to laiko istoriografijoje pabrėžiamas totorių tapatumo karinis aspektas ir neatsitiktinai keliami hipotezė, kad ulonų pavadinimas kildinamas iš Lietuvos totorių samdomų formuočių pavadinimo³⁴. Kario tapatybės konstrukcijai tampa būdinga „didvyriškumo“ koncepcija. Joje pagrindinis vaidmuo skirtas asmenims, pasižymėjusiems kovos lauke, išsitarnavusiems aukštus karininkų laipsnius. Pažymėtinas savotiškas paradoksas: iki XX a. pradžios iškiliausios totorių diasporos asmenybės priklausė tik karininkų sluoksniui³⁵.

³³ XVII a. atskirą totorių vėliavą Smolensko žemėje bandė organizuoti Vladislovas IV Vaza, bet ji gyvavo trumpai. Totorių vėliavos intensyviai verbuotos „tvano“ laikais. XVIII a. du samdomieji totorių ulonų pulkai tarnavo Saksonijos kariuomenėje, šeši eskadronai – Prūsijos kariuomenėje, IV pulkas LDK priešakinėje sargyboje, karaliaus, karalaičio ir etmono totorių pulkai Abiejų Tautų Respublikos kariuomenėje. XIX a. – tai Lietuvos totorių pulkas Rusijos kariuomenėje (nuo 1803 m. Totorių lengvųjų raitininkų pulkas, nuo 1807 m. – Totorių ulonų pulkas), totorių eskadronas Napoleono Didžiojoje armijoje, XX a. Vilniaus ulonų 13 pulko totorių eskadronas. Apie totorių formuotes žr.: *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986, s. 205–208; *Bainašauskaitė T.* Lietuvos totoriai XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 84–101; *Байрашускайте Т.* Несколько замечаний о военной службе татар во второй половине XVIII века // Вывученне і захаванне культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі. Мінск, 1999, с. 98–106; *Miśkiewicz A.* Tatarzy polscy. 1918–1939. Warszawa, 1990, s. 155–159; *Tyszkiewicz J.* Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Pułtusk, 2002 (II ir IV skyriai).

³⁴ *Baranowski B.* Tatarskie pochodzenie ułanów // Acta Baltico-Slavica. XX. 1991, s. 51–58.

³⁵ Žr. pvz.: *Tyszkiewicz J.* Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Pułtusk, 2002 (III skyrius: Józefa Bielaka służba żołnierska i jego udział w insurekcji kościuszkowskiej); Lietuvos totorių karininkų, tarnavusių Rusijos kariuomenėje, biografijos: *Гришин Я., Шарафутдинов Д.* На службе Родине. Казань, 2005.

Totorių lojalumą juos adaptavusiai valstybei istorikai sieja su jų gynybine funkcija. Jų ištikimybės priesaikai ir pareigos jausmui paryškinti naudotas paprastas argumentas: totorių formuotės dalyvavo visuose LDK ir Abiejų Tautų Respublikos karuose, smerkė savo tėvynainių žygius į LDK žemes ir tik vieną kartą, negavę žadėto atlyginimo, perėjo į priešo pusę (čia turimas galvoje vadinamasis 1676 m. „lipkų maištas“, kai Voluinėje tarnavę totoriai palaikė turkus kovoje prieš Respubliką). Tačiau karalius Jonas III Sobieskis jiems atleido, taigi šis epizodas nė kiek nepakenkė kuriamam totoriaus – valstybės gynėjo įvaizdžiui. Priešingai, lenkų istorikų manymu, bendros kovos, o ypač totorių dalyvavimas XIX a. tautiniuose sukilimuose, suartino juos su lenkais, o totorius karys – tai lenkų karys³⁶. Istoriografijoje liko nereflektuotas totoriaus samdinio mentalitetas, todėl totoriaus – valstybės gynėjo įvaizdis vis dar lieka vienpusiškas.

RAŠTININKO TAPATYBĖS KONSTRUKCIJA

Apie raštininko tapatybės konstrukciją kalbėti keblu jau vien dėl to, kad rankraščių autoriaus / vertėjo / kompiliatoriaus / kopijuotojo tapatybė, ypač ankstyvesniais laikais, dažnai slepiasi už totorių rašties kūrėjų anonimiškumo. Antra, šiandien kaip niekad klestinti „kitabistika“ (mokslas apie totorių rankraštinę literatūrą) giliasi į arabiškais rašmenimis, baltarusių ir lenkų kalba rašytų tekstų transliteraciją, rašto grafiką, kalbos ir teksto struktūrą bei turinį, bet nereflektuoja tekstų kūrėjų saviraiškos ir kultūrinės misijos pobūdžio.

„Kitabistų“ atliktas darbas leidžia žengti tik pirmą žingsnį: nubrėžti raštininko tapatybės kontūrus, bet dalį iškilusių klausimų palikti atvirus.

Pirmiausia būtina išsiaiškinti, kas buvo tie žmonės, sukūrę nemažai knygų-kitabų, maldaknygių-chamailų, išvertę ir perrašinęję Koraną, bet nepasirengę jį komentuoti³⁷. Pirmojo stambaus darbo apie totorius autorius Stanislovas Kričinskis

³⁶ *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986, s. 98–101, 190; *Tyszkiewicz J.* Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim. 1519–1521. Warszawa, 1991, s. 103–115; *Kryczyński S.* Kronika wojenna Tatarów litewskich. Gdańsk, 1997–1998.

³⁷ Šiandien apytiksliai žinoma, kiek totorių rašties paminklų saugoma muziejuose ir bibliotekų rankraščių skyriuose, tačiau nėra žinoma, kiek jų yra privačiose kolekcijose ir totorių šeimose. Lenkijoje išleistame kataloge yra surašyti 48 rankraščiai (*Drozd A., Dziekan M. M., Majda T.* Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich // Katalog zabytków tatarskich. T. III. Warszawa, 2000), Lietuvoje išleistame kataloge – 59 rankraščiai ir 23 paskiri rankraščių lapai (*Мишукинене Г., Намавичюте С., Покровская Е.* Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005). Be to, yra suregistruoti rankraščiai, kurie priklauso Palenkės totorių šeimoms (*Radziszewska I.*, Tatarskie rękopisy na Podlasiu // *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai.* Vilnius, 2008, p. 137–143). Dauguma katalogizuotų rankraščių datuojama XVIII–XIX a., rečiau – XVII a.

XX a. pirmojoje pusėje lankęs Vilniaus krašto totorių gyvenvietes, pastebėjo, kad rankraščius perrašinėjo dvasininkai, mokytojai, žiniuoniai, pamaldūs vyresnio amžiaus žmonės, netinkantys fiziniam darbui³⁸. Santykių su perrašomu tekstu, kuris paprastai buvo religinio turinio, galiojo dvasinis ir moralinis imperatyvas. Žinant totorių tradicijų konservatyvumą, galima spėti, kad tie patys reikalavimai kopijuotojams buvo keliama ir ankstesniais amžiais. Tai, kad kopijuotojai, baigdami perrašyti rankraštį, paskutiniame jo puslapyje kartais įrašydavo savo vardą ir pavardę, gali palengvinti jų identifikaciją, jeigu yra kitų šaltinių. Tačiau papildoma informacija apie patį asmenį buvo itin skurdi. Priešingai nuo kopijuotojų rankraščių autoriai, Rytų tekstų vertėjai, kompiliatoriai dažniausiai yra nebylūs anonimai, nepalikę menkiausios užuominos apie savo santykį su perrašomu tekstu.

Taigi gali kilti klausimas, kur ieškoti raštininko tapatybės ženklų, jeigu jis yra pasislėpęs už teksto? Kol kas vienintelis atsakymas – pačiame tekste ir LDK kultūriniame kontekste.

Vienareikšmio atsakymo, kada atsirado totorių raštija, nėra. Seniausi išlikę rankraščiai datuojami XVII a. viduriu. Kol kas jų žinoma keletas³⁹. Todėl raštijos pradžia ieškotina pasitelkus kalbos aspektą. Jeigu yra pagrįsta prielaida, kad totorių tiurkų kalba/kalbos iš kasdienės apyvartos išnyko XVI a. pabaigoje, ją/jas išstūmė baltarusių ir lenkų kalbos (vietinių kalbų įsisavinimo eiliškumas, matyt, sutampa su LDK visuomenės rutenizacijos ir polonizacijos procesu), vadinasi, totorių raštija slavų kalbomis atsirado ne anksčiau kaip XVI a. Šiai prielaidai pagrįsti esama dar vieno argumento: raštininkai, kurdami daugiasluoksnius tekstus, naudojo Rytų ir vietinę literatūrą, rašyta lenkų kalba, o ankstyviausi krikščionių raštijos intarpai siekia XVI a. antrąją pusę⁴⁰. Visa tai leidžia totorių raštininko tapatybės konstravimą susieti su XVI–XVII a. LDK kultūros procesais, kai valstybės kultūros sferoje atsirado naujų reiškinių: „gimtosios šnekamosios kalbos ir rašto – lotynų kalbos vartojimas“⁴¹. Supaprastinus reiškinių sugretinimo principą galima rasti tiesioginę analogiją: totorių raštija „gimtąja kalba“, kuria laikytina baltarusių arba lenkų kalba, nelygu kurios aplinkos įtaką patyrė raštijos kūrėjai, ir „rašto kalbos“, tiksliau ją atstojančių arabiškų rašmenų naudojimas, leidžia teigti, kad totoriaus raštininko tapatybė pradėjo formuotis Reformacijos laikais LDK kultūriniame kontekste, o tai

³⁸ Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. T. III. Warszawa, 1938, wydanie II. Gdańsk, 2000, s. 192.

³⁹ Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005, с. 34, 36, 71.

⁴⁰ Drozd A. Wpływ chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą // Pamiętnik Literacki. T. LXXXVIII, zesz. 3, s. 9–10.

⁴¹ Lukšaitė I. Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis. Vilnius, 1999, p. 226.

reiškia dar vieno „vietinio komponento“ įtaką totorių sociokultūrinių tapatybių konstrukcijose. Argumentacijai sustiprinti pabrėžtina, kad totoriai išsivertė Koraną į baltarusių ir lenkų kalbą (kalbos pirmumas vis dar yra ginčijamas) panašiu metu, kai į LDK gyventojų gimtąsias šnekamąsias kalbas buvo verčiamas Šventasis Raštas⁴².

Reformacijos įtaką totorių raštijai pastebėjo Andrzejus Drozdas, išplėtojęs S. Kričinskio užuominą apie vietinės literatūros skolinius totorių rankraščiuose. Maža to, jo reikšminga įžvalga, kad rankraščių struktūra, kurią sudarė tekstų kompiliacijos ir skoliniai, iš esmės susiformavo XVI a. viduryje – XVII a. viduryje, nors net iki XVIII a. pabaigos vis dar atsirasdavo naujų tekstų intarpų⁴³, leidžia manyti, kad raštininko tapatybės formavimosi laikas sutampa su šiais chronologiniais rėmais. Tai galėjo būti aktyviausias raštininko kūrybinės raidos laikotarpis, nes XIX ir XX a. raštininkas praranda daugiafunkcinį autoriaus / vertėjo / kompiliatoriaus vaidmenį ir palieka mechanisku kopijuotoju. Tiesa, buvo ir išimčių⁴⁴.

Kalbant apie raštininko tapatybės formavimosi pradžią, vis dėlto kyla klausimas, ar totorių diasporoje rankraštinė literatūra iš tikrųjų atsirado sinchroniškai su kultūros procesais, kuriuos inspiravo Reformacijos idėjos? Rytietiškas slavų kalbomis surašytų rankraščių sluoksniš (sufitų, islamo religiniai tekstai, didaktiniai, magijos siužetai ir pan.)⁴⁵ akivaizdžiai yra skirtingos kilmės ir atėjo iš skirtingų laikų. Tai verčia išsakyti hipotezę, kad orientalinės kilmės tekstai savarankiškai pavidalu diasporoje galėjo funkcionuoti galbūt XV a., kai totoriai mokėjo tiurkų kalbas ir jautė islamo išlaikymo poreikį. Kitaip lieka neaišku, kaip diaspora galėjo išsiversti be religinių tekstų, kurie paprastai plito rašytiniu būdu, o tam reikėjo kopijuotojų. Šią hipotezę inspiruoja Michailo Tarelkos pastebėjimas, kad jo tirtame 1686 m. *tefsyre* pirmosios 18 Korano surų surašytos tiurkų kalba, o kitos – lenkų kalba. Jo manymu, turkiškas tekstas galėjo funkcionuoti diasporoje tuo metu, kai dar nebuvo vertimo į lenkų kalbą, o vėlesnių laikų kopijuotojas naudojos tiek

⁴² Drozd A., Dziekan M. M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich // Katalog zabytków tatarskich. T. III. Warszawa, 2000, s. 13; *Сымер II*. Литовско-татарские тefsиры как объект интерференциального исследования // Кipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius, 1994, p. 147; *Suter P.* Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir. Köln–Weimar–Wien, 2004, s. 87, 537.

⁴³ Drozd A. Wpływ chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą // Pamiętnik Literacki. T. LXXXVIII, zesz. 3, s. 7.

⁴⁴ P.vz., A. Drozdas pastebi, kad XIX ir XX a. kopijuotojai, perrašydami šventines chutbas [malda už valdantįjį sultoną], minėjo XVIII a. valdančius sultonus, o tai reiškė, kad jų darbas neteko kūrybos požymių. *Drozd A.* Sultan dua (świąteczna modlitwa za sultanów) // Rocznik Tatarów polskich. T. 2. Gdańsk, 1994, s. 208.

⁴⁵ *Miškinienė G.* Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys. Vilnius, 2001, p. 67–69.

turkišku, tiek lenkišku protografu⁴⁶. Tačiau klausimas apie raštininką orientalistą lieka atviras.

Šiaip ar taip ankstyvojoje stadijoje vietinis totorius raštininkas pirmiausia buvo vertėjas, todėl vienas jo tapatybės ženklų turėjo būti Rytų kalbų mokėjimas. Šį jo bruožą bandė atskleisti A. Drozd, teigdamas vertėjų poliglotinius gebėjimus (arabų, persų, turkų kalbų mokėjimas ir jų vartojimas dar XVII a.) bei aukštą humanitarinę kultūrą. Jo manymu, hipotetinių vertėjų ratą galėjo sudaryti pasiturintis totorių elitas, turėjęs galimybių susipažinti su Rytų ir senąja lenkų literatūra, kurias naudojo savo kūryboje, taip pat panašaus išsilavinimo totoriai vertėjai, kurių paslaugomis karaliaus ir didžiojo kunigaikščio dvaras naudojosi iki XVII a. vidurio⁴⁷.

Raštininko tapatybės vidinės dinamikos kulminacija laikytinas jo aktyvus dalyvavimas kultūrų sinkretinimo procese. Totorių rankraščiuose jo kūrybinio impulso dėka taikiai sugyveno ne tik sunkiai suderinami ikiislaminiai, islamo ir krikščioniški tekstai, bet taip pat tekstai, atsiradę iš skirtingų religinių ideologinių srovių. Į *kitabų* naratyvą įpinti siužetai apie Šv. Jobą (Job, Hiob, Ajjub), itin populiarūs katalikų hagiografinėje tradicijoje, Šventojo Rašto citatos chamailuose, arijono Simono Budno 1572 m. Nesvyžiaus Biblijos fragmentai, atsakymas Jonui Kochanovskiui į jo satyrą dėl Ismailo kilmės ir pan. Visa tai raštininko sumanymu atliko tarnybinę funkciją kaip svarus argumentas religinėje polemikoje tarp musulmonų ir judėjų, musulmonų ir krikščionių⁴⁸. Beveik neįkyla abejonių, kad krikščioniško sluoksniu atsiradimui darė įtaką katalikų ir protestantų teologinės diskusijos, kurių atgarsių galima aptikti totorių rankraščiuose. Raštininko tapatybės konstrukcijoje šis reiškinys svarbus tuo, kad jis gerai jautėsi tarp prieštaringų idėjų ir, ko gero, ideologinių požiūrių buvo indiferentiškas, jeigu buvo kalbama ne apie islamą.

Raštininko tapatybėje kartais aptinkami modernistiniai bruožai, kai jis tampa taikomosios praktikos šalininku ir į senuosius kitabų tekstus įterpia turkų-baltarusių arba turkų-lenkų kalbų žodynėlius, skirtus kariaujantiems ir keliaujantiems

⁴⁶ *Тарэлка М. У.* Калафоны Мінскага тафсіра 1098/1686 г. // *Здыбыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*. Вып. 8. Мінск, 2006, с. 35.

⁴⁷ *Drozd A.* Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Warszawa, 1999, s. 30–37.

⁴⁸ *Drozd A.* Wpływ chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą // *Pamiętnik Literacki*. T. LXXXVIII, zesz. 3, s. 9–19; *Drozd A.* Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim // *Rocznik Tatarów polskich*. T. 2, 1994, s. 218–230; *Drozd A.* Tatarska wersja pieśni-legendy o św. Hiobie // *Poznańskie studia polonistyczne, Seria Literacka*. T. 2 (22). Poznań, t. 2(22), s. 163–180; *Мишкінене Г.* Полеміка между мусульманами и иудеями (на матеріале арабскоалфавітных рукопісцей літовскіх татар) // *Krakowsko – Wileńskie Studia Slawistyczne*. T. 2. Kraków, 1997, s. 134–249.

totoriams⁴⁹. Reikia manyti, kad žodynėliai, panašiai kaip kiti tekstai, keliavo iš kitabo į kitabą, tačiau nekyla abejonių, kad jų autoriai buvo vietos totoriai.

Paskutinis klausimas, susijęs su raštininko tapatybe, nukreiptas į jam priklausančią vietą ir jo paskirtį LDK kultūros erdvėje. Nekyla abejonių, kad jis buvo kultūros vienišius, kūrė literatūrą „vidiniam naudojimui“ ir negalėjo būti išgirstas LDK kultūrininkų aplinkos. Kita vertus, jis buvo kultūrinės informacijos tekėjimo laidas, nors jį judėjo viena kryptimi.

VIETOJE IŠVADŲ

Visos trys totoriaus tapatybės (Bajoro, Kario, Raštininko), susiformavusios veikiant LDK sociokultūriniais procesams, istorinių, filologinių, kultūrologinių tyrimų dėka stipriai veikia dabartinių totorių savivoką, nepriklausomai nuo diasporos gyvavimo vietos. Bajorų tapatybėje, kuri įveikė nestabilumo pavojų, taikiai sugyvena LDK laikų ir Rusijos imperijos bajorystės įsivaizdavimas. Kario tapatybėje, nepaisant jos komplikuoto konstravimo, vyrauja LDK/ Lietuvos/ Lenkijos / Baltarusijos gynėjo įvaizdis. Raštininko tapatybę, silpniausiai istoriografiškai reflektuotą, užgožia totorių raštijos tekstai, tačiau nekyla abejonių, kad Raštininkas – tai reikšmingiausia totorių kultūros figūra. Vis dėlto atviras lieka klausimas, kam priklauso išryškintos totorių bajoro ir kario tapatybės, sukonstruotos iš LDK ir Rusijos teisės normų, jų interpretacijų ir kasdienybės realijų. Lenkų istoriografijai, kuri akivaizdžiai formuoja pagrindines totoristikos koncepcijas, LDK totorius bajoras yra „lenkų bajoras“, vadinasi, artimas, priklauso lenkų kultūrai. Panašiai jai priklauso totorius karys. Baltarusiškos priklausomybės akcentas būdingas baltarusių istoriografijai, kuri perkelia akcentus iš dabarties į praeitį. Lietuvos istoriografijoje totorių bajoro ir kario tapatybės, kaip netyrinėta marginalija, apskritai nėra susietos su paveldo „dalybų“ problema. Raštininkas vis dar lieka užsidaręs totorių diasporoje ir toliau atlieka savo kultūrinę misiją – kopijuoja ir saugo totorių rašytinį paveldą.

⁴⁹ *Александрович-Мишкінене Г., Шула С.* (сост.) Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музею Літоўскай Рэспублікі у Вільні. New York, 1995; *Мишкінене Г.* Турецко-польський словарик из китаба Якуба Хасеневича (1840) // *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*. Vilnius, 2008, p. 106–121.